

SCRIPTURA RESTITUTA

Estudis Universitaris – 198

ALAITZ ZALBIDEA BERENGUER

Scriptura restituta

El reviscolament lingüístic en les
memòries privades valencianes del segle xx

Premi València Nova d'Assaig 2025

VALÈNCIA 2025

Obra guanyadora del Premi València Nova d'Assaig 2025 convocat per la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, i atorgat per un jurat presidit per Francisco Teruel, diputat de Cultura de la Diputació de València, i integrat per Purificació Mascarell Garcia, Emilio Callado Estela, Maria Pilar Sánchez Chulià, Robert Martínez Canet i, com a secretari, Josep Vidal.

Edició composta amb lletra Andralis ND OSF i Andralis ND SC, impresa en l'interior sobre paper Prinset Ivori de 90 g/m² i en la coberta sobre cartolina Twil blanc natural de 300 gr. g/m².

© 2025, Alaitz Zalbidea Berenguer

© 2025, d'aquesta edició:

Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
magnanim@dival.es
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-1156-107-5

DL: V-3652-2025

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella

Redisseny de les cobertes de la col·lecció: Joanrojeski Estudi Creatiu

Disseny de la coberta: Carles Rodrigo

Maquetació: Nacho Casanova

Impressió: Impremta Diputació de València

Índex

Introducció	9
La memòria escrita privada: un recer d'esbargiment, intimitat i quotidianitat	13
De moderns a contemporanis:	
la fi progressiva de la inèrcia lingüística	17
L'expressió natural de la llengua, encara. Testimonis memorialístics del tombant del segle XVIII i del segle XIX a Catalunya i les Balears	19
El mutisme en llengua pròpia: nova panoràmica de la memorialística valenciana dels segles XIX i XX	29
El valencià com a aparador anecdòtic: el dietari de Donís Fabregat i Salvador; una història d'excomunió i empresonament	33
Folklorisme i ocultació lingüística: els cercles intel·lectuals ratpenatistes i altres dietaris en castellà	38
Miratges de consciència idiomàtica: la vida de contemplació i estudi de la província franciscana	44
Entre el provincianisme amable i el valencianisme orgullós.	
El mestratge del pare Fullana	49
Un exemple de fidelitat en una història esgarrifosa: Andreu Ivars i el seu dietari en valencià	52
El «valencianisme líquid»: Bernardí Rubert i Candau	58
Llums i ombres del rescatador: Benjamín Agulló	69
La fidelitat i el recobrament: Nicolau Primitiu Gómez Serrano i els seus dietaris	75
Dietaris de l'aristocràcia: un paral·lelisme a Catalunya i les Balears	89
El valencianisme universitari. L'aventura dietarística de Sanchis Guarner	93
El reviscolament memorialístic en valencià del segle XX: tres autors, quatre dietaris	97
Un model lingüístic en construcció	98
Formes comunes dels autors	102

La fidelitat lingüística com a motor de la memorialística
en valencià 107

Criteris d'edició dels dietaris 109

Dietari escolar (Fulles disperses).

Manuel Sanchis Guarner (1929) 111

Vària, Mestall (1932-1933-1934).

Nicolau Primitiu Gómez Serrano 125

Vària I (1934-1935). Nicolau Primitiu Gómez Serrano 145

Diari. Andreu Ivars i Cardona (1936) 165

El valor de les memòries contemporànies en valencià:
conclusions i reflexions amb vista al futur 187

Bibliografia 189

Introducció

No resulta gens estrany afirmar que, en la història dels valencians, les actituds lingüístiques dels personatges i dels grups socials de cada moment han guiat el curs de l'escriptura privada en llengua pròpia, a mercé dels vaivens de les classes dominants i de decisions polítiques concretes. En aquest sentit, és interessant recórrer als escrits lliures de processos editorials de publicació, com són els llibres de memòries i dietaris, i centrar-nos sobretot en una de les èpoques en què la política lingüicida de l'Estat era més que evident: ens referim a l'edat contemporània, més concretament a partir del tombant del segle XVIII. L'ús del valencià, que patí un retrocés en les pàgines d'aquells documents personals, primer aguaitant-hi tímidament i més tard desapareixent totalment, suposa en la història recent la superació d'una sèrie de prejudis i de concepcions negatives que resulten de la minorització a què l'idioma ha estat sotmés. Les ratlles que s'arreceren en la memòria privada són, doncs, un aparador ben il·lustratiu de rendició però també de fidelitat idiomàtica, indistriablement unida a la consciència de pertinença a un poble o nació. L'etiqueta «literatura memorialística» és el sintagma que engloba aquestes notes disperses, memòries i dietaris amb anotacions continuades amb la pretensió de deixar constància de fets o successos esdevinguts.

El panorama valencià (i de l'àmbit catalanoparlant, en general), dels segles XVIII, XIX i XX, i l'aprofundiment en les recerques que se'n desprenen ens han permés endinsar-nos precisament en els elements que van més enllà dels marges literaris i els formalismes dins dels quals els autors sovint es constrenyen. No hem d'oblidar que les obres que són publicades i editades, en la majoria dels casos, miren generalment d'evitar alterar la «responsabilitat» dels escriptors en qualitat d'agents que tenen un rol academicista concret, lluny del que ens mostra la fretura de filtres en l'escriptura personal de memòries, i d'ací la seua importància. Per això, cal que ens centrem

en l'adjectiu «personal», o més aïna «privat», tenint en compte les categoritzacions que s'han fet sobre les memòries, successos i altres papers dietarístics des de l'època medieval (Esteve, 2010; Escartí, 2010; Jané, 2021; Zalbidea, 2019), que han conegut, d'altra banda, necessitats administratives, notariales i relatives a tot allò que abastava la *fides publica*.

La València de finals del segle XVIII i inici del segle XIX va patir un descens d'aquest tipus de literatura no sols a causa de la premsa periòdica, sinó, sobretot, de la castellanització imperant i de la dilució de la consciència nacional col·lectiva. Els papers de memòries, sucosos com a «microfont» o «font primària» per a conèixer fets i biografies més o menys conegudes sense intencionalitats literàries, tenen encara més valor en una època —no ho oblidem— en la qual ja hi ha tot tipus d'informació diària abocada en diferents formats. El valencià, però, acabarà caient en el parany de l'estigmatització, l'arraconament i la folklorització més absoluts, fins i tot en els cercles intel·lectuals suposadament valencianistes.

Una de les afirmacions més suggerents que plantejaven col·legues investigadors de renom del nostre gremi fou la que deia que no hi havia cap dietari escrit en valencià des de finals del segle XVIII fins a mitjan segle XX. La cosa esdevingué interessant amb la publicació dels dietaris de Nicolau Primitiu Gómez Serrano de la Guerra Civil, de l'any 1936 (Casanova, Climent, 2010), que alguns autors havien esmentat parcialment amb anterioritat (Gómez Casañ, 1997; Escartí, 2010). Allò fou l'inici de moltes altres troballes més antigues i la motivació a, en primer lloc, publicar els dietaris de l'il·lustre autor de l'època anterior (anys 1934 i 1935) arran de les primeres investigacions (Zalbidea, 2018); i, en segon lloc, a continuar eixamplant la base de dades memorialístiques estrictament valencianes amb noves recerques que posaren de manifest la importància d'una sèrie d'elements clau en l'ús de la llengua vernacla, que passen per la redignificació i vindicació de l'element nacional com a eix per a assegurar l'ús desacomplexat de l'idioma.

El panorama actual és, doncs, el producte final de l'espigolament i l'anàlisi de documents de memòries contemporànies dels arxius

de cap a cap del nostre domini lingüístic. A més, posem a l'abast del públic una mostra dels dietaris que suposen la recuperació de la llengua pròpia en aquest tipus d'escrits a València¹ al segle xx i els motius que portaren els autors a desafiar els estigmes i a superar conscientment l'arraconament a què havia estat sotmesa la seua llengua materna durant anys. Val a dir que hem mirat de mantindre'ns al marge de la pretensió estètica dels anomenats «dietaris literaris», que ja seran una realitat en territoris com Catalunya a les acaballes del segle xix i a València ja ben entrat el segle xx.

1 Per a arribar a tots els documents memorialístics del nostre país i analitzar-los amb rigor i garanties, hem hagut d'accedir als fons institucionals valencians més rellevants (Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Arxiu del Regne, Biblioteca Històrica Municipal de València, Arxiu Històric de la Universitat de València...), a més de locals o comarcals (Arxiu Municipal de Godella, Museu Etnològic de Dénia, Arxiu Municipal de Sueca...) o privats (a les poblacions de Rocafort, València, la Pobla de Vallbona...), així com arxius de monestirs, convents o altres fons pertanyents a ordes religiosos (convent dels Àngels de Russafa, monestir de Sant Esperit de Gilet, Arxiu del convent de Benigànim, biblioteca franciscana d'Ontinyent...).

La memòria escrita privada: un recer d'esbargiment, intimitat i quotidianitat

A mesura que avancem en la història, observem que les intencionalitats comunicatives de les anotacions marginals de notaris i d'aquells dietaris quasioficials o de caràcter més «públic» de l'època medieval i moderna pateixen un viratge cap a una visió més personal i íntima en les memòries privades. El contingut que s'hi aboca, a més, incorpora dades cada vegada més heterogènies. D'ací la importància d'aquesta mena de documents, també en l'època contemporània, com a font escrita no només per la informació dels successos i històries que aporten sinó també pel que se'n desprén des del punt de vista de les actituds lingüístiques i, de retruc, de les concepcions nacionals dels autors. De la mateixa manera, són el reflex més directe i fidel del discurs (i de la comunicació, en general) de cada indret.

La memorialística, per tant, encara és una font bibliogràfica i informativa clau en la societat del segle XIX i també del que vindrà en el XX, més enllà del que podíem trobar anteriorment en els àmbits administratius o institucionals. Si bé alguns papers esparsos no aporten més que curiositats i un hieratisme més que evident en forma de prosa, molt segmentada i poc fluida, algunes de les reflexions que s'arreceren en dietaris més potents pel que fa al contingut són verdaderament interessants. En un context cultural, social (i també informatiu) en què la premsa periòdica s'ha instaurat i normalitzat, els papers dietarístics aporten una sèrie d'elements als quals altres tipus d'altaveus mediàtics no arriben, en tant que elements de connexió, ampliació o matisació (si no directament de novetat absoluta):

—Informació extreta de microhistòries locals, d'interés més reduït. Ens aporten informació menor generalment no registrada en llibres oficials o escrita directament en nòtules o papers de regis-

tre: parlem de llibres de comptes, de control econòmic, de compra i venda, o relatiu als moviments de trasllat de documentació. No aporten més que meres curiositats.

—Base de dades de biografies (sovint de personatges marginals). Les memòries privades ens poden ajudar a descobrir la vida i les històries dels qui les han escrites, autors sovint sense obres publicades ni biografies exhaustives. I no sols això, sinó que, a més, hi trobem anècdotes curioses de personatges locals, propis de l'entorn costumista de cada època: botiguers, caçadors, llauradors... També té un interès evident la informació complementària de personatges rellevants dels quals sí que tenim dades filtrades per les fonts oficials i pels biògrafs: governadors, alcaldes, presidents d'associacions... La memorialística és capaç de remetre a altres documents inèdits i de difícil localització que ens ajuden a eixamplar aquesta base de dades biogràfica a què ens referim.

—Dades concretes: xifres, informacions personals... Els papers dietarístics de l'edat contemporània aporten, encara, dades exactes que no arreblegen les fonts oficials o que no ho fan correctament i exacta (com les relatives a l'epidèmia de la pesta i altres malalties). De fet, sol haver-hi una certa divergència entre les cròniques oficials, o el que relata la premsa, i el que s'escriu en aquestes memòries

—Relats clandestins o de personatges perseguits, que contrasten amb les fonts o les cròniques oficials.

—Relats de guerra, bèl·lics, de les èpoques més cruentes de la nostra història, en primera persona i amb un realisme i vivacitat extraordinaris.

—Còpies de discursos, conferències... i també còpies de cartes, oficis, escrits enviats, discursos..., així com translació de records del passat.

—Pensaments íntims que divergeixen de les idees dels escrits que els mateixos personatges publiquen, i també curiositats familiars i redacció de fets amb punts de vista de què es desprenen ideologies concretes.

—Esborranyos o anotacions de llibres que després es publicaran, que són l'embrió o la primera idea d'un fonament teòric (corregits

posteriorment o no) o idees preconcebudes: sobre toponímia, filologia, arqueologia, onomàstica...

—Informació sobre la llengua i la metallengua emprades: trets ortogràfics, morfològics, sintàctics i lèxics per a determinar un model lingüístic concret, l'estil d'escriptura, els coneixements lingüístics de l'autor...